

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск III

Одеса 2014

УДК 94(100) «01/17» (08)

ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Немченко. – Одеса: ФЛП «Фридман А.С.», 2014. – 120 с.

У третьому випуску збірки «Libra» представлено результати наукових досліджень викладачів і аспірантів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи, починаючи від доби раннього християнства. До збірки також увійшли праці фахівців-егіптологів та медієвістів з академічних закладів Києва, Санкт-Петербурга та Кишиневу.

Збірку підготовлено в межах наукової теми «Дослідження інтелектуальної історії Європи (від античності до раннього модерного часу)» (№ держреєстрації – 0113U002694)

Редактор

І.В. Немченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Коректор

Д.К. Погребна

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова 14 жовтня 2014 р., протокол №2.

ISBN 978-966-96181-12-11

© Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

О.А. Довгополова

**Екзистенційний жест історика в світі, що руйнується
(міркування про долі П.М. Біцилли та Л.П. Карсавіна)**

Автор припускає, що екзистенційний жест істориків П.М. Біцилли та Л.П. Карсавіна в еміграції можна розглядати в контексті реалізації європейських цінностей в проекті будівництва держави

Революція 1917 р. розділила навпіл життя багатьох талановитих вчених, що були частиною університетської традиції Російської імперії. В перші десятиліття ХХ ст. в російській медієвістиці намітились напрочуд плідні дослідницькі традиції, що значною мірою передували відкриттям школи «Анналів», дослідженням в галузі мікроісторії тощо. Йдеться про роботи Л.П. Карсавіна, О.А. Добіаш-Рождественської, В.Е. Крусмана, П.М. Біцилли та інших. Антимарксистська спрямованість методологічних настанов багатьох з цих дослідників змусила їх зробити вибір в післяреволюційному світі – чи залишитися вдома та пристосуватись до нових вимог, чи шукати долі в іншій країнах. Залишаючись вдома, дослідник мав навчитися контролювати «тембр голосу». Так відбулося, наприклад, з О.А. Добіаш-Рождественською, яка прийняла рішення відмовитись від можливості «говорити повним голосом». Дослідниця навіть була змушена відповідати на звинувачення в зраді своїх колишніх наукових принципів, які висунув їй її вчитель І.М. Гревс. Ольга Антонівна відповіла наставникові, що не вірить в абсолютну силу етичних санкцій та відходить від самої себе, такої, якою вона була раніше¹.

¹См.: Неретина С. Человек в истории (О.А. Добиаш-Рождественская Культура западноевропейского средневековья. Научное наследие. О.А. Добиаш-Рождественская. История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии. В.М. Ершова. О.А. Добиаш-Рождественская) // Новый мир. – 1989. - № III. – С. 252-256.

Іншим шляхом доводилося йти тим, хто вирішив залишити свою вітчизну та шукати місця під сонцем в іншій країні. Деякі дослідники змогли продовжити свої наукові пошуки, вписавшись до нових університетських традицій (наприклад, М.П. Оттокар у Флорентійському університеті), деякі опрацьовували нові шляхи, переорієнтувавши керунок свого дослідницького погляду. До такої переорієнтації вдалися, наприклад, П.М. Біциллі та Л.П. Карсавін, опинившись, відповідно, в Софійському та Каунаському університетах. Обидва історики в нових університетах спрямували свої дослідження вбік історії тих країн, які стали їх другими батьківщинами. Таке рішення потребує, з нашої точки зору, особливого фокусування дослідницького погляду. Чи була концентрація уваги на нових завданнях справою випадку?

Для автора цих рядків особливою проблемою постає саме ситуація *вибору* Людини університету в ситуації колапсу традиційного світу. Університетські традиції ламалися у другій декаді ХХ ст., змінюючи образ життя та уявлення про власну ідентичність в представників університетської спільноти. Початок Першої світової війни в 1914 р. унеможливив збереження традиційних наукових зв'язків всередині Європи. Революція 1917 р. постала новим рубежем вже для російської наукової традиції. Соціальні потрясіння перших років після революції поставили багатьох дослідників в ситуацію не просто пошуків кращого місця під сонцем, але виживання. Хтось був висланий на так званих Філософських пароплавах, хтось емігрував, хтось більш чи менш вдало пристосувався. Що може бути більш невдалим з позиції світу, що руйнується, ніж позиція вченого-гуманітарія? Коли на арені виступають великі колективні сили та харизматичні лідери, гуманітарію, здається, краще відійти убік. Чи опрацьовувати якісь геополітичні концепції, за допомогою яких, здається, теж можна змінювати контури ойкумени. Такою концепцією було, наприклад, євразійство, яким захоплювалася велика частина російської еміграції в постреволуційні часи. Здавалося, що таким чином

інтелектуальна еліта додає зусиль до творення нових обріїв універсального порядку.

Але були й такі люди університету, що не захоплювалися ідеями на кшталт євразійства чи марксистського будування нового світу. Здається, вони просто трохи змінюють методологію власних досліджень та занурюються в організацію науки. Такий інтелектуальний жест може виявитися навіть більш плідним з точки зору стратегії будування нового світу, ніж подвиги відчайдушних революціонерів чи пасіонарних лідерів.

Отже, в цьому тексті ми намагаємось окреслити той інтелектуальний жест Людини Університету, в якому вона за рахунок обрання власної методологічної позиції набуває можливості впливати на розвиток світу. Для нас прикладом подібної позиції стають вже згадані медієвісти П.М. Біцилли та Л.П. Карсавін. Зроблене автором припущення є саме припущенням та, напевно, не може бути доведене. Але співставлення деяких моментів інтелектуальної позиції обох теоретиків наштовхує нас на питання «Навіщо?», що спокушає на пошук відповіді. В своїй розвідці ми спираємося на дослідження в першу чергу саме емігрантських періодів життя Біцилли та Карсавіна.

Болгарський період життя Біцилли досліджували в першу чергу болгарські спеціалісти (Т. Галчева, Г. Петкова, М. Велева, К. Делчев та інші²). Литовський період життя Карсавіна аналізувався В. Повілайтисом та С. Хоружим³.

²Велева М.П. Бицилли и историческата наука. Предговор // Бицилли П. Очерци върху теорията та историческата наука. – София, 1994; Галчева Т. П.М. Бицилли – опыт возвращения // П.М. Бицилли. Избранное. Историко-культурологические работы. – Т. 1. – София, 1993. – С. 7-40; Делчев Красимир. Мирогледът на Бицилли // Петър Бицилли. Малки творби. – София, 2003. – С. 7-38; Петкова Г. Литературоведческий проект П.М. Бицилли: между Салимбене и Пушкиным (опыт реконструкции) [Режим доступа: http://liternet.bg/publish10/gpetkova/proekt_ru.htm].

³Повілайтис В.И. Карсавин в Литве // Культурный слой. Исследования по истории европейской культуры. – Вып. 2. – Калининград, 2001. – С. 36-47; Хоружий С. Русский философ в

Саме аналіз позицій медієвістів в Болгарії та Литві наштовхнув автора цих рядків на розмисли про подібність їхнього екзистенційного жесту в еміграції. Наші ж припущення є саме нашими припущеннями про те, як Біцилли та Карсавін *стали* представниками відповідно болгарської та литовської університетської традиції.

Що ми маємо на увазі? Якщо емігрантська доля П.М. Біцилли (Скоп'є, потім Софія) здається набором випадковостей, то рішення Л.П. Карсавіна їхати до Литви (спочатку до Каунаса, потім – до Вільнюса) виявляється цілком усвідомленим. Що спільного в долях Біцилли та Карсавіна? Обидва дослідники опрацьовували власний напрямок в російській дореволюційній медієвістиці. Окрему сторінку в історичній науці створюють такі роботи Біцилли, як «Елементи середньовічної культури» та «Салімбене». Важко уявити собі розвиток медієвістики поза появою таких досліджень Карсавіна, як «Релігійне життя в Італії в XII-XIII ст.» чи «Чернецтво в середні віки». Обидва історики розробляли проблематику «середньої людини» доби середньовіччя, зверталися до структуроутворюючих моментів середньовічної культури тощо. Але після того, як в 20-ті рр. обидва були змушені залишити батьківщину, ці проблеми фактично зникли з дослідницького поля Біцилли та Карсавіна. При тому, що як Біцилли, так і Карсавін продовжили свою кар'єру саме як університетські викладачі.

Нагадаймо шлях, яким пройшли обидва дослідники. Залишивши Одесу в 1920 р., Біцилли спочатку опинився в Скоп'є, де займався викладацькою діяльністю, а в 1924 р. був запрошений до Софійського університету, де викладав аж до 1948 р., коли внаслідок зміни суспільно-політичного устрою Болгарії був звільнений з університету. В Софійському університеті дослідник самовіддано працював як лектор та наставник студентства, в науковому плані переорієнтувавшись на питання болгарської історії, а також

літературознавства (питання російської літератури). Деякі моменти унікальності болгарської національної історії були описані саме П.М. Біциллі⁴ та залишаються значущими для болгарської національної свідомості в цілому. Не треба нагадувати, що лекції в Софійському університеті П.М. Біциллі читав саме болгарською та публікував свої твори теж болгарською. При цьому історик не відокремлював себе від життя російської емігрантської спільноти. Вивчаючи болгарську історію, він досліджував також російську літературу та підтримував, наскільки можливо, зв'язки з рідним університетом в Одесі.

Шлях Л.П. Карсавіна в еміграції притягує погляд дослідника неочікуваними поворотами. Будучи висланий на «Філософському пароході» в 1922 р., Карсавін мав можливість шукати собі місце в відомих європейських університетах. Своєрідність філософії Карсавіна створила йому широку популярність в європейському інтелектуальному просторі. Карсавін плідно працював в Російському академічному союзі в Німеччині, очолював євразійський семінар в Парижі, отримував запрошення до Оксфорду. Але раптом в 1927 р. він зголосився на пропозицію очолити кафедру всесвітньої історії в Каунаському університеті (Литва).

Карсавін їхав до Каунасу, знаючи, що йому доведеться працювати в новоствореному університеті (університет було засновано в 1922 р.), отже працювати тяжче. Історик знав, що рішення про його запрошення було прийнято невеликою більшістю, що в нього в Литві є серйозні супротивники (серед професорів-католиків, які були впевнені, що погляди Карсавіна на католицизм несумісні з роботою в національному університеті), що йому доведеться викладати мовою, яку він не знає. Литовською Карсавін починає писати та читати лекції вже в 1929 р. (хоча йому було дано п'ять років на освоєння мови). Зараз дослідники визнають, що литовський науковий лексикон певною мірою створювався саме Карсавіним, як і підвалини литовської історії в якості

⁴Делчев К. Цит. съч. – С. 33-35.

національного метанаратива. Карсавін відчайдушно працював над створенням традиції викладання, провів науковий семінар та ретельно підбирав бібліотеку семінару. В Каунасі дослідник мав повну свободу будування центру університетської освіти.

З переводом гуманітарного факультету Каунаського університету до Вільнюсу в 1940 р. Карсавін став професором Вільнюського університету та продовжував працювати тут аж до 1944 р, коли внаслідок кардинальної зміни політичного строю Литви його було відсторонено від викладання. В 1950 р. за звинуваченням в антирадянській діяльності Карсавін був засуджений до десяти років виправних таборів, звідки вже не повернувся.

Трагічність долі Карсавіна змушує замислитись, чому він зробив цей крок? Згода на викладання в Каунасі (який, як ми розуміємо, не був столицею Європи) прирєкла дослідника на тяжку працю створення нової університетської структури, життя в іншомовному середовищі та зрештою підставила під смертельну небезпеку. Звісно, Карсавін не міг передбачити політичні зміни в Литві, що виявляться несумісними з його життям. Але ми можемо впевнено сказати, що історик міг знайти легший шлях в житті, використовуючи свій потенціал російського філософа чи євразійські зв'язки. Сам Карсавін інколи пояснював своє рішення бажанням бути ближчим до Росії. Але, напевно, в Парижі того часу можна було відчувати себе значно більш близьким до російської культури (та брати участь в її розвитку), ніж у Каунасі. Тим більш, що в Литві історик повністю занурився в питання саме литовської історії та створення литовської академічної традиції.

Можливо, саме тут, в Литві, Карсавін отримав ті умови для реалізації власного уявлення про місце та роль інтелектуала в сучасному житті, які він плевав протягом життя. В Каунасі дослідникові були дані всі можливості для реалізації власного бачення розвитку університету як частини проекту створення національної держави. Самодостатність та плідність роботи в Каунасі Карсавін пізніше згадував як найщасливіший період свого життя. Керунок наукових інтересів Карсавіна в цей період визначався проблемами

литовській історії. Водночас він створював філософські тексти російською та залишався активним учасником російського емігрантського життя.

Що спільного в життєвих проектах Біциллі та Карсавіна? Обидва, залишаючись частиною російської емігрантської спільноти, *стали* частинами академічних традицій інших держав. Це не просто праця за кордоном – Біциллі став саме *болгарським* автором, як і Карсавін – *литовським*. Вони влилися до університетської традиції держав, в яких університет створювався саме як частина національного проекту.

Софійський університет, в якому викладав Біциллі, був створений в 1888 р. та був частиною проекту будівництва національної держави. Перший факультет Софійського університету – це історико-філологічний. Отже, для існування держави, що здобула незалежність тільки в 1878 р., університет був важливий як необхідна частина державного будівництва. І найважливішою частиною академічного проекту визнавалася історична освіта та наука – отже, створення історичного метанаративу визнавалося необхідним елементом існування держави. Стародавня традиція болгарської державності потребувала оформлення в новітні форми, які могли б стати опорою для вибудовування нової держави, що відповідає вимогам нового часу.

Ще більш гостре сприйняття необхідності національного історичного проекту відчувалося в перші десятиліття ХХ ст. в Литві. Країна з багатими історичними традиціями декілька століть була позбавлена державності. Драматичний процес створення держави в ситуації, коли литовською територією рухались війська різних країн, також супроводжувався бажанням знайти опору державності не тільки в законах та військовій силі, але в історичному наративі. В міжвоєнний період, коли велика частина території Литви зі стародавньою столицею Вільнюсом залишалася в межах Польщі, було здійснено відчайдушну спробу створити національний проект, відкривши новий університет в «тимчасовій» столиці – Каунасі. На базі Вищих курсів, що існували в Каунасі з 1920 р. було створено університет

(1922 р.), якому в 1930 р. було присвоєно ім'я великого князя литовського Вітаутаса. Вітаутас Великий був одним з творців Литовської держави, в 1930 р. виповнилося 500 років зі дня його смерті.

Присвоєння університетові імені великого князя якнайкраще демонструє значення академічного проекту для новітнього бачення литовської держави. Саме історична складова визнавалася принципово значущою для будівництва держави. Навіть без старої столиці держава може існувати – але вона не зможе існувати без своєї історії. Університет Вітаутаса Великого складався з шести факультетів, одним з яких був гуманітарний, на який й було запрошено Л.П. Карсавіна. В 1940 р. до Литви було приєднано Вільнюс, у зв'язку з чим гуманітарний факультет університету Вітаутаса Великого було переведено до столиці (що знову ж таки підтверджує значущість історичного знання в проекті литовського державотворення). В цьому ж році Литва відчула тиск СРСР, що на декілька десятиліть поклало край будівництву незалежної литовської держави.

До чого ми ведемо? Саме порівняння екзистенційних жестів двох істориків-медієвістів дає нам можливість виявити той тип будівництва проекту життя представника академічної спільноти, що базується на впевненості в принциповій значущості саме історичного знання для створення національної держави. В той момент, коли академічна традиція Європи зруйнувалася, перед «людьми університету» постали питання не тільки виживання, але й самовизначення. Коли ми дивимось на проекти життя Біцилли та Карсавіна, ми розуміємо, що вони (проекти) виходять далеко за рамки суто практичних потреб. В світі, який цілі держави висаджував в повітря, ці люди примудрилися зберегтися гуманітаріями. Неодноразово цитувалися листи П.М. Біцилли зі Скоп'є, в яких він каже, що поїде до будь-якого місця, де тільки є книжкові крамниці та бібліотеки. Ці люди вміли тільки аналізувати тексти. Здається, що може бути більш віддаленим від практичних потреб світу, що руйнується, ніж гуманітарне знання? Може, затребуваними будуть проекти зміни світу? Великі соціальні доктрини? Геополітичні марення?

Виявляється, що суто академічне служіння може стати частиною будування світу. Дієвим способом взяти участь у зміні контурів ойкумени може стати вибудовування історичного наративу держави. Причому саме професійне, відповідальне вибудовування, що спирається на принцип «акрібії» (ретельної педантичної проробки деталей), як його розуміли саме Біциллі та Карсавін. Мабуть, саме тому Л.П. Карсавін озвався на запрошення Каунаського університету. Бо не було місця в світі, в якому б він міг настільки впевнено креслити межі нового світу. Він робив це не в рідній державі, але саме Литва визнала його (Карсавіна) значущість в справі опрацювання самих принципів власного існування. Академічна вітчизна для цих теоретиків була європейська, тому взяти участь в творенні держави на принципах, вироблених європейською думкою в ХІХ ст., було для них природно.

Те, що П.М. Біциллі опинився в Софії випадково, не змінює його ставлення до своєї справи – не відчувай він відповідальності перед європейськими цінностями та тою країною, що запросила його для участі у будівництві європейської держави, він міг би прожити спокійне життя російського емігранта «на валізах», просто заробляючи собі на життя в чужому місті. Але обидва мислителі відчайдушно вибудовували платформу існування незалежних держав в тих країнах, які потребували їхніх зусиль – отже опрацювання національної історії в даному випадку є участю у будівництві держави. Автор цих рядків здає собі справу, що відповідати за інтенції таких сильних та яскравих особистостей, як П.М. Біциллі та Л.П. Карсавін, неможливо. Що рухало ними в їхніх діях, ми не знаємо. Але порівняння таких дивовижних збігів в долях двох медієвістів змушує принаймні поставити питання, в чому полягає екзистенційний жест інтелектуала в світі, що руйнується.